

Ömer Asım Aksoy

Arapça Sözcüklerde Anlam Kaymaları

Türk Dili dergisinin Şubat 1977 sayısında çıkan “Türkçeyi Kurtarmaya Çalışıyorlarmış” başlıklı yazımda, Türkçeleri yok diye yabancı sözcüklere bağlanıp kalmanın doğru olmadığını belirtmiş, bu konuda Arapların nasıl bir yol tutmuş olduklarını ayrı bir yazıda ele almak istediğimi eklemiştim. Bu yazımla o sözümü yerine getirmeye çalışacağım.

Arapça bir sözcüğün kökündeki anlam, türevlerde kimileyin öylesine değişir ki türevdeki anlamla kökteki anlam arasında yakınlık bulmak, olanaksız denilebilecek bir durum alır.

Şimdi, Türkçesi yok diye dilimizde alıkonulmaya çalışılan Arapça sözcüklerden birkaç örnek alıp bunlara köklerinde bulunmayan ne gibi anlamlar yükletilmiş olduğunu görelim. Örneklere, geçen yazımda kullanılmalarını eleştirdiğim **münasebet** ve **ikame** sözcüklerinden başlayacağım:

MÜNASEBET

Türkçede “ilişki, uygunluk” diye karşıladığımız bu sözcüğü *Kamus* şöyle tanımlıyor:

El-münasebe : *Bir nesne ahare (başka bir nesneye) ya iki nesne birbirine şebih ve mesil olmak (benzemek) manasındır ki karabet (yakınlık) manasından mehuzdur (alınmıştır).*

Münasebet, “neseb” sözcüğünden çıkmıştır. “Neseb”in Türkçesi “hısımlık, yakınlık”tır. Biz “soy, baba soyu” anlamına kullanırız.

Neseb kökünden türemiş sözcüklerden dilimizde kullanılanların sözlüklerdeki anlamlarına bakarsak, kökteki anlamın türevlerde ne denli genişlemiş, nerelere değin uzanmış olduğunu görürüz:

Nisbet : 1- İlişki, ilgi, ilinti. 2- Oran. 3- Birini üzme için yapılan iş. (“Nisbet vermek” deyimindeki anlam).

- Tenasüb** : 1- Bir şeyin parçaları arasındaki uygunluk. 2- (Matematikte) Orantı. (**Mütenasib**: Tenasübü bulunan).
- Münasib** : Uygun.
- Mensub** : Bir yere ya da kişiye bağlı bulunan. (**Mensubiyet**: Bir yere ya da kişiye bağlılığı, ilişkisi bulunmak).
- İntisab** : Bir yere ya da kişiye bağlanma, kapılanma.
- Müntesib** : Bir yere ya da kişiye bağlanan.
- Nesib** : 1- Soylu. 2- (Divan edebiyatında) Kasidenin başında, sevgilinin güzelliğini öven parça (ki bir adı da “teşbib”dir).

Bu örneklerde görülen anlamlardan “ilişki”, “orantı”, “uygunluk”, “bir yere kapılanma”, “sevgiliyi övme”, “birini üzme” nerede, kökteki “yakınlık” ve “soy” anlamı nerede!

İKAME

Arapçada **ikame** ve **ikamet** aynı sözcüktür. “Bir yerde sürekli olarak oturmak” ya da “bir adamı ayağa kaldırmak” demektir. Kökü, “ayağa kalkıp durmak” demek olan “Kavm”dir. Bu soydan, gelen sözcüklere bakalım:

Kıyam : (“Kavm” gibi) Ayağa kalkmak, ayakta durmak anlamı nadir.

Kavm : (Ad olarak) Cemaat, topluluk demektir.

“Topluluk” anlamına gelen **kavm** ile “ayağa kalkmak” demek olan **kavm** arasındaki ilişki üzerine *Kamus*’ta şöyle bir açıklama var:

Şârih der ki (kavmın) cemaate itlakı mühimmata kıyıamları tasavvuruna mebnidir. Yani “Kavm’a ‘cemaat, topluluk’ anlamının verilmesi, önemli işlere kalkışmaları (kıyıamları) düşüncesine dayanır”. Buna göre kavm, kıyam eden kişiler topluluğu oluyor.

İki **kavm**’ın Türkçelerini yan yana getirelim:

Budun (topluluk)-Ayağa kalkmak.

İkisi arasında bir yakınlık bulabiliyor musunuz?

Bu soydan daha başka sözcükler:

Kıyamet : 1- Ölülerin dirilip ayağa kalkması. 2- Gürültü, patırtı. 3- Büyük belâ.

Kıymet : Bir nesnenin değeri. (Değer, o nesnenin yerine kaim olduğundan).

Kaim : 1- Ayakta duran. 2- Bir nesnenin yerini tutan. 3- Var olan.

Takvim : 1- Doğrultma, düzeltme, düzenleme. 2- Yılın günlerini gösteren çizelge. 3- Bir nesneye değer biçme.

- Kıvam** : 1- Ayakta durmak. 2- Direk. 3- Düzen. 4- Bir sıvının koyuluk derecesi. 5- En uygun durum.
- Makam** : 1- Ayakta durulan yer. 2- Bir ulunun gömülü olduğu düşünülen yer. 3- Orun. 4- Müzikte bir ezginin bağlı olduğu özel ses düzeni.
- Kamet** : 1- Bir yerde sürekli olarak durmak. 2- Bir nesneyi sürekli duruma getirmek. 3- Ayağa kaldırmak. 4- Eğri nesneyi doğrultmak. 5- İnsanın boyu. 6- Kuyudan su çekecek makara.
- Kayyim** : 1- Belli bir işe bakma görevlisi. 2- Cami hizmetçisi.
- Kayyum** : Tanrı'nın bir adı. (En güçlü ve sürekli ayakta duran).
- İstikamet** : 1- Doğruluk. 2- Doğrultu.

Ayağa kalkmak, budun, değer, yılın günleri göstergesi, sıvının koyuluğu, bir ulunun gömüldüğü yer, müzik düzeni, kuyu makarası, cami hizmetçisi, doğruluk, Tanrı adı . . . İşte birbirinden çok uzak birçok kavram ki hepsi aynı kökten.

SEFİNE

“Gemi” demektir. *Kamus* **sefine** sözcüğünün “es-sefn”den çıktığını söylüyor. Şöyle diyor:

Es-sefn : *Bir nesnenin kabuğunu soymak manasındır. Sefine bundan mehuzdur.*

Gemi ile kabuk soymak arasında ne ilişki var? Onu da *Kamus*'tan öğreniyoruz. Olduğu gibi aktarıyorum:

Es-sefine : *Gemiye denir. Suyun yüzünü kaşreylemekle (sıyırdığı için) ıtlak olundu. (Bu ad verildi).*

TEŞEBBÜS

“Bir işe girişme, el atma” anlamına kullandığımız bu sözcük için *Kamus* şöyle yazıyor:

Et-teşebbüs : *Bir nesneye pençe ile yapışmak manasındır . . . Bu madde kırkayak nam böcek ismi olan “şebes” lafzından mehuzdur.*

“Şebes” maddesinde de şunları görüyoruz:

Eş-şebes : *Örümceğe denir, ankebût gibi. Ve kırkayak ve çıyan tabir olunan ayakları çok böceğe denir.*

Demek ki Araplar, “teşebbüs”ü “çıyanlaşmak” ya da “bir nesneye kırkayak gibi, örümcek gibi, çıyan gibi yapışmak” anlamından yararlanarak yapmışlar.

ISTILAH

Dilimizde “terim” karşılığı olarak kullanılmış bulunan **istilâh** sözcüğü, Arapçada **musalaha** (barışmak) demektir. Üç harfli aslı **sulh** (barışmak) tır. Dilimizde bu kökten gelen başka sözcükler de kullanılmıştır:

- Salâh** : Düzeltme, iyileşme, onma.
Salih : İşe yarar, elverişli.
Islah : Düzeltme, iyi duruma getirme.
Islahat : Düzeltme ve iyi duruma getirme işleri, reform.
Selâhiyyet : Yetki. (Bu anlamla ve iki “y”li olarak Türklerce uydurulmuştur. Arapçada tek “y”li bir “es-selâhiye” vardır ki iyilik ve doğruluk demektir).

Şimdi soralım: “Barışmak” demek olan **istilâh** nasıl bir ilişki ile “terim” anlamına kullanılmış? Yanıtı şu: Kökteki anlam ile terim olarak kabul edilen özel anlam arasında bir uyuşma (sulh) sağlanması ilişkisi ile (!)

SEBEB

Kamus'tan alıyorum:

Es-sebeb : *İpe ve urgana denir, habl manasına. Ve bir nesneye tavassul eylemeye vesile ve alet olan şeye itlak olunur.*

Burada geçen “habl”, “ip” anlamına Arapça bir sözcüktür. “Bir nesneye tavassul eylemeğe vesile ve alet olan” tanımını da “bir nesneye ulaşmaya aracı olan” diye Türkçeleştirebiliriz.

“İp” bir nesneye ulaşmaya aracı olur ama, dilimizde “sebeb” sözcüğü asıl anlamı olan “ip” yerine kullanılmaz, ipin yaptığı işe benzeyen soyut bir kavram için kullanılır: Ortaya çıkan bir durumun sebebi (nedeni), bu durumun doğmasına yol açan (aracı olan) olaydır.

Görülüyor ki Araplar, “ip” ve “neden (sebeb)” kavramlarını aynı sözcükle belirtmeyi doğal bulmuşlardır. Oysa özleştirme akımının başladığı zamanlarda birisi çıkıp da “sebeb” yerine “ip” diyelim, önerisinde bulunsaydı kıyamet kopardı. Şimdi de öyle ya!

(Burada özleştirme akımının ilk dalgaları arasında yapılmış olan bir yanlışa da dokunmak istiyorum: 1934’te basılan *Tarama Dergisi*’nin 150’yi aşan kaynakları arasında Arap harfleriyle yazılmış sözlükler ve çevriler de vardır. Bunlardan birinde “sebeb” sözcüğünün karşılığı, eski harflerle “اب”, başka birinde “اب” diye gösterilmiş, kimi tarayıcılar bunları “ip” diye okuyacakları yerde “ep” ve “eyp” diye okumuşlar; böylece *Tarama Dergisi*’ne “sebeb”’in Türkçesi “ep” ve “eyp” olarak da geçmiştir.

İşte Nurullah Ataç’ın birtakım yazılarında “sebeb” yerine “ep” kullanmış olması, tarayıcıların yaptığı bu yanlışlıktan ileri gelmiştir).

İTİBAR

Bu sözcüğün içinde bulunduğu türev salkımından dilimizde kullanılmış ve kullanılmakta olanları sıralayalım: **Ubûr, ibare, ibaret, ibret, tabir (mubbir), itibar (muteber), itibaren, itibarî.**

Yazılı bir anlatım parçası olan **ibare**, uyarıcı ders demeye gelen **ibret**, saygınlık belirten **itibar** ve düş yormanın Arapçası **tabir** sözcüklerinin anlamları arasında bir yakınlık bulabiliyor musunuz? Sanmıyorum. Ama Araplar “geçmek” kavramını sağa, sola çekmişler; öne, arkaya itmişler, yukarıya, aşağıya zorlamışlar; birbiriyle ilgili görünmeyen birtakım anlamları, bu kök anlama yamayıp yakıştırmışlar.

Yukarıdaki sözcüklerin hepsi “**abr** ابر”dan çıkmıştır. “Abr”ın anlamı “düş yormak”tır. *Kamus*’a göre asıl anlam, *bir halden bir hale tecavüz eylemek*’tir. Düş yormakla bir durumdan bir duruma geçmek arasındaki ilişkiyi, yine *Kamus*’un **tabir** için yaptığı şu iki tanımda buluyoruz:

Et-tabir : *Düş yaymak manasındır . . . Ve derunda caygir olan manayı elfazla ızhar ve beyan eylemek manasındır.* (İçteki anlamı sözle dışa çıkarıp bildirmek demektir).

Başka bir yerde ise şöyle bir açıklama vardır:

. . . *Ve tabir rüyanın zahirinden batımına ubûrdur.* (Düş yorma, düşün görünüşünden içyüzüne geçmektir.)

Görülüyor ki “düş yormak” anlamı –dolambaçlı yollarla– kökteki kavram olan “bir durumdan başka bir duruma geçmek” düşüncesine bağlanmaktadır.

“**Abr** ابر” kökünden çıkmış öteki sözcüklerin anlamlarıyla kökteki anlam arasında bulunan ilişkiyi de araştıralım:

Ubûr : *Çayın ve derenin beri yakasından öte yakasına geçmek manasındır ki mana-yı mevzuudur.* (Sonradan verilen anlamdır. “Abr” da sonradan bu anlamı kazanmıştır).

İtibar : 1- Saygınlık. (Bayağı durumdan hatırı sayılır duruma geçme.) 2- Tutma, sayma, farzetme. (Gerçek durumdan, var sayılan duruma geçme).

İtibaren : –den başlayarak, –den sonra. (Bir durumdan başlayıp başka bir duruma geçerek).

İtibarî : Gerçekten öyle olmadığı halde öyle sayılan. (Asıl durumundan, başka duruma geçen).

İbaret : Oluşan, meydana gelen. (“Bundan ibaret” gibi. Daha önce ortada bulunmayan durumdan yeni bir duruma geçmiş olan).

İbare : Bir düşünceyi anlatan yazılı tümce ya da tümceler. (*Kamus* şöyle yorumluyor: *Lisan-ı mütekellimden sem-i sâmia âbir*

olan kelâm. Yani “söyleyenin dilinden dinleyenin kulağına geçen söz”. Burada da “söz” bir durumdan başka bir duruma geçiyor.)

İbret : Yanlış davranışlardan sakınılmasını öğreten ders. (*Kamus* şöyle diyor: *Marifet-i müşahidden müşahid olmayana vesile-i tavassul olan halet.* Yani “görenin bilgisini, görmeyene ulaştırmaya yarayan durum”. Yine görenden görmeyene geçme söz konusu. Biz de bir yorum yapabiliriz: Aymazlık durumundan uyanma durumuna geçme aracı).

“Bir durumdan başka bir duruma geçme” kavramına bu denli esneklik tanınmış olmasına bakarak insanın şöyle diyeceği geliyor: “Yürüme, öğrenme, gecikme, uyuma, sevinç, öfke...” kavramları için de “meşy, taallüm, teehhür, nevm, sürur, hiddet...” sözcükleri kullanılmayarak “abr” kökünden yararlanılabiliirdi. Çünkü bunlar da bir durumdan başka duruma geçmedir.

SONUÇ

İstenildiğince çoğaltılabilecek olan bu örneklerde görüldüğü gibi, Arapçada bir kökten türemiş sözcükler için öyle anlamlar kabul edilmiştir ki bunlarla kökün anlamı arasındaki ilişki, “havada bulut var” sözüyle “sen bana kaz dedin” sözü arasındaki ilişki kadar uzaktır. Ama bu anlamları Araplar doğal saymışlar, biz de hiç yadırgamadan kullanmışız. Şimdi bunlara o denli bağlanıyoruz ki Türkçede yerlerini tutacak sözcük bulunamaz sanıyoruz. Köktekine bu ölçüde aykırı düşen anlamlar, Arapça türevlerde nasıl yerleşmiştir? Kuşku yok ki türetenlerin onlara bu görevleri yüklemesi ve yeni sözcüklerin toplum içinde bu anlamlarla yayılması sonucu olarak.

Arapça için açık olan bu yolun Türkçe için kapalı olduğu düşünülemez. Yeter ki bizim kafalarımız ulusal dile açık olsun.

TARAMA SÖZLÜĞÜ

VIII

DİZİN

Yeni Çıktı

150 lira
